

УДК 1(430).83

DOI: <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2025/12-6/23>

Оксана ПАНАФІДІНА, канд. філос. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-1010-903X

e-mail: oxanapanafidina@gmail.com

Криворізький державний педагогічний університет, Кривий Ріг, Україна

ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ЗМІНА СПОСОБУ МИСЛЕННЯ: ПРИРОДНО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ У ФІЛОСОФІЇ І. КАНТА

Вступ. Наголошено, що Канту належить фундаментальна спроба осмислити філософські засади і практичні наслідки Просвітництва, результатом чого є його формальна концепція просвітництва як зміни способу мислення. Розробляючи цю концепцію, Кант найбільше спирався на власне прочитання філософської традиції природного права, залучаючи також традицію етики чеснот. Розкрито, що реконструкція цієї концепції дозволяє сформулювати уявлення про те, як люди схильні мислити і як можна вдосконалювати спосіб мислення.

Методи. У дослідженні філософії Канта застосовано методи аналізу і синтезу, щоб урахувати його численні аналітичні розрізнення і водночас утримувати широку перспективу. Метод концептуального аналізу дозволив з'ясувати значення терміна "спосіб мислення" і продемонструвати його внутрішню структуру й логічні зв'язки. Оскільки Кант не надає цілісної концепції зміни способу мислення у спеціальному дослідженні, застосовано методи раціональної реконструкції і моделювання.

Результати. Розглянуто стоїчні джерела кантового обґрунтування концепції просвітництва: природне право й універсальне призначення людини. Акцентовано, що Кант обґрунтував власну версію природного права, спираючись і переосмислюючи в межах критичної філософії традиції закону розуму та закону самозбереження. Природне право постає у Канта передусім як внутрішня вимога розуму. Здійснено раціональну реконструкцію кантової оригінальної формальної концепції просвітництва, змодельовано етапи зміни способу мислення з урахуванням як нормативних вимог, так і внутрішніх перешкод. Продемонстровано, як Кант залучає правові метафори для ілюстрації ідеї правильного застосування розуму.

Висновки. Доведено, що проаналізована кантова концепція передбачає не тільки мужність і здатність самостійно мислити, але й потенційно безкінечний процес удосконалення способу мислення. Ця концепція пояснює, як правильно вживати розум, коли людина наважується відмовитися від інтелектуального патерналізму і починає свідомо керуватися правильними максимами.

Ключові слова: Кант, просвітництво, природне право, спосіб мислення, максима, чеснота, практична філософія.

Вступ

Кант, безперечно, є одним із найвидатніших філософів Просвітництва, який, серед іншого, здійснив фундаментальну спробу осмислити його філософські засади і практичні наслідки для політики, права, моралі, релігії та освіти. Його концепція зміни способу мислення не лише напрочуд актуальна і глибока, але й досі не оцінена належним чином. Цю концепцію можна розглядати як засадничу для розуміння практичної філософії Канта загалом і водночас як результат його оригінального переосмислення усієї західної філософської традиції – синтез різних ідей і концепцій, серед яких особливе місце посідає традиція природного права.

Реконструкція кантової концепції зміни способу мислення дозволяє говорити не тільки і не стільки про філософські погляди самого І. Канта, але й уможливити здійснення рефлексії щодо того, як люди як представники людського роду й істоти, наділені розумом, схильні мислити, а також усвідомлення власного способу мислення і бачення перспективи, як його можна удосконалити. Крім того, ця концепція чудово пояснює, чому люди або відмовляються мислити самостійно, або ж схильні робити це неправильно.

Мета статті полягає у з'ясуванні того, як Кант обґрунтовує формальну концепцію просвітництва як зміни способу мислення, тим самим оприявнюючи філософські засади й умови можливості Просвітництва як фундаментального зрушення в історії Західної цивілізації, на які філософські традиції він при цьому спирається і в чому полягає його непересічна заслуга в цій царині.

У сучасному кантознавстві існує чимало ґрунтовних досліджень, присвячених різним аспектам кантової інтерпретації окремих просвітницьких ідей і цінностей. Однак у цьому дослідженні братимуться до уваги передусім ті, які присвячені не змістовому аналізу кантової філософії Просвітництва, а його формальній концепції просвітництва

як зміни способу мислення у зв'язку з необхідністю слідувати правильним максимам. Ідеться передусім про праці М. Вілашека (Willaschek, 2023), К. Делігіорґі (Deligiorgi, 2005), К. Піше (Piche, 2015). У статті М. Мерріт (Merritt, 2009) обґрунтовується важлива ідея зв'язку між кантовою інтерпретацією просвітництва і філософською традицією етики чеснот. Дослідження С. Мьоллер (Møller, 2020) і Г. Клеме (Клеме, 2024) дозволили продемонструвати, як Кант спирався на традицію природного права, а Р. Брандта (Brandt, 2007) – зацентрувати на нормативному підході Канта до розроблення концепції просвітництва.

Джерела. Джерельну базу дослідження становлять праці І. Канта, у яких він говорить про різні аспекти того, що підпадає під його поняття способу мислення (*Denkungsart*), й обґрунтовує напрям його бажаної трансформації: "Відповідь на питання: Що таке просвітництво?" (1784), "Що значить орієнтуватися у мисленні?" (1786), "Критика сили судження" (1790), "Метафізика звичаїв" (1797), "Антропологія з прагматичного погляду" (1798), "Логіка" (1800).

Методи

Дослідження філософії Канта вимагає широкого застосування методів аналізу і синтезу, оскільки він, з одного боку, розглядаючи будь-яке явище, виокремлює численні аспекти й складники, а з іншого – завжди вписує предмет дослідження як один з елементів у більш складну систему. Для з'ясування значення терміна "спосіб мислення" у його кантовій інтерпретації використано метод концептуального аналізу, який дозволив також продемонструвати структуру і логічні зв'язки між його окремими складниками. Щоб виокремити складну структуру "способу мислення", застосовано метод раціональної реконструкції, оскільки Кант у різних працях пізнього періоду розглядає окремі його аспекти і не надає цілісної концепції у спеціальному дослідженні. На основі раціональної реконструкції кантової концепції способу мислення

змодельовано етапи його зміни з урахуванням як нормативних вимог, так і внутрішніх перешкод.

Результати

Стоїчні джерела кантового обґрунтування концепції просвітництва. Відомо, що між 1767 і 1788 роками Кант пропонував курс природного права дванадцять разів і що паралельно з написанням "Критики чистого розуму" він читав лекції з природного права чотири рази на тиждень (Møller, 2020, S. 20). Це, вочевидь, наклало суттєвий відбиток на його спосіб і стиль філософування, а також вплинуло, зокрема, на обґрунтування власної концепції просвітництва. Про зміст цих лекцій можна судити на основі збірки нотаток, зроблених під час лекцій Канта в літньому семестрі 1784 року, відомих як *Naturrecht Feyerabend*. Він багато в чому спирався на підручник *Ius Naturae* Г. Ахенвалля. Однак, читаючи лекції студентам, Кант вніс настільки суттєві оригінальні доповнення, що, по суті, відійшов від фундаментальних засад традиційного природного права (Gregory, 2021, pp. 50–51). Як зазначає Л. Кріґер, між філософією Канта і кризою природного права є прямий зв'язок, оскільки саме Кант був тим філософом, який "уявляв кризу природного права в його найбільш категоричних термінах і розвинув кризу до її найбільш явної розв'язки" (Krieger, 1965, p. 195).

Кант, справді, відмовився від обґрунтування природного права в термінах Божественної волі й об'єктивних цілей природи, однак те, що Кріґер називає "традиційною функцією природного права", він не відкинув, а переосмислив у термінах власної критичної філософії. Суть цієї функції полягала в тому, щоб пов'язати фундаментальні принципи реальності з фундаментальними принципами дії, знання з мораллю, щоб люди могли керуватися у своїй поведінці абсолютним правилом і таким чином могли надати своїм діям і своєму життю сенсу, узгодивши їх з кінцевою природою речей (Krieger, 1965, p. 194). Основою і підставою такого узгодження у Канта є загальнолюдський розум у сукупності всіх його пізнавальних здібностей.

Щоб побачити оригінальність кантового підходу до природного права, варто звернути увагу на те, що ця філософська традиція, як вона представлена в історії філософії, доволі різноманітна. М. Вакура, зокрема, здійснює спробу класифікувати різні концепції природного права і виокремлює три підходи: 1) як право найсильнішого; 2) як принцип самозбереження; 3) як закон розуму (Vasuga, 2022). Хоча він, аналізуючи різні концепції у межах трьох згаданих підходів, узагалі не згадує Канта, на основі запропонованої класифікації можна пояснити специфіку кантової концепції природного права. Звісно, Кант відкидав розуміння природного права як права найсильнішого і найбільше тяжів до третього підходу – як закону розуму.

Ця традиція розуміння природного права переважно сходить до стоїцизму, а багато в чому парадигмальну характеристику йому в межах цього підходу надав Цицерон. Зокрема, у трактаті "Про державу" (54–5 рр. до н. е.) Цицерон характеризує природне право як розумне установлення, що відповідає природі і поширюється на всіх людей; як постійне і вічне, що закликає до виконання обов'язку через наказ; як таке, що відлякує від злочину шляхом заборони. Воно морально релевантне, не залежить від людського законодавства, зрозуміле для здорового глузду, було і буде чинним скрізь і завжди, непорушне. Автор цього закону і водночас суддя – бог – "напутник та повелитель всіх людей" (Цицерон, 1998, с. 113–114).

Гуманістичного виміру традиції природного права як права розуму надає Г. Гроцій, який спричиняє обґрунтування протестантської версії природного права в певній опозиції до католицької. Якщо остання акцентувала на Божественному розумі і його волі як джерелі й гарантії природного права, то перша – на тому, що моральні зобов'язання є природними для людини як розумної істоти. На перший погляд може здатися, що Гроцій є послідовником стоїчної концепції природного права, однак насправді він її трансформує і дотримується "антіохійської" інтерпретації природного права (Vasuga, 2022, pp. 613–614). Акцентуючи на ролі індивідуального розуму в моральному виборі, Гроцій надав нового імпульсу подальшим спробам раціонального обґрунтування моралі.

Значною мірою кантову концепцію просвітництва можна розглядати у зв'язку з його відповіддю на старе питання, яке широко обговорювалося філософами на межі XVII–XVIII ст.: чи має природний закон моральну силу для людства лише тому, що він є Божою волею, або ж, крім того, він має незалежний моральний авторитет всередині нас (Haakonssen, 1996, p. 6). Саме в цьому контексті оформлюється модерна традиція природного права, яка акцентує увагу на обов'язку, витлумачує чесноту в термінах обов'язку і розглядає права як похідні від обов'язків. Природне право постає радше як внутрішня вимога розуму, ніж як зовнішній нормативний порядок, укорінений у божественному приписі чи природному порядку речей. Ця модерна концепція природного права, пов'язана з автономією розуму, підкреслює його активну роль у царинах природи і свободи. Для Канта як модерного філософа розум є спонтанністю, спроможністю встановлювати зв'язки між уявленнями і поняттями, джерелом ідей, за допомогою яких людина може помислити загальне й орієнтуватися на місці. У цьому сенсі розум, у кантовій інтерпретації, потребує плекання, підготовки до правильного застосування (Клеме, 2024, с. 33).

Окрім розуміння природного права як права розуму, Кант актуалізує також іншу традицію – як закону самозбереження, хоча й суттєво переосмислює її в категоріях самозбереження розуму. Г. Клеме вказує на те, що самозбереження у філософії Канта розглядається доволі широко: як "раціональність самозбереження", що лежить в основі будь-якого пізнання і чинення, як "моральне самозбереження", як збереження "людськості в нашій особі", зрештою як самозбереження у зв'язку із самостійним мисленням і подоланням неповноліття, розумінням підстав, цілей і каузальних зв'язків (Клеме, 2024, с. 32–33).

Крім того, Кант вписує свою доволі оригінальну формальну концепцію просвітництва як зміни способу мислення у більш широкий контекст, а саме: універсального призначення (*Bestimmung*) людини і людства. Усупереч доволі поширеному погляду, що головним кантовим питанням є "Що таке людина?", Р. Брандт обґрунтовує, що насправді Кант ніде в опублікованих працях не формулює питання таким дефінітивним способом. Адже кантова філософія постає з екзистенційно практичного, а не академічно спекулятивного завдання (Brandt, 2007, S. 16, 22). Канта цікавить питання, яке можна було б сформулювати приблизно так: "Ким може і має бути людина, щоб реалізувати своє призначення як істоти, наділеної розумом?".

Брандт також аргументує, що питання про призначення людини має стоїчне походження, зокрема, воно пов'язане зі стоїчною доктриною "oikeiosis" (Brandt, 2007, S. 151). Цей грецький *terminus technicus* українською орієнтовно можна перекласти як "привласнення", "присво-

ення" чи "засвоєння". Люди народжені, щоб діяти, самовизначатися, самовдосконалюватися. Кант, так само як і стоїки, зацікавлений у тому, щоб розмістити людину в осмисленому Всесвіті і вказати на її активну роль у ньому. Однак якщо для античних авторів простором людського обов'язку був статичний космополіс, то для Канта таким простором стає динамічна філософія історії (Brandt, 2007, S. 153). Адже кожна окрема людина, згідно з Кантом, не може повною мірою реалізувати своє призначення. Натомість, якщо брати до уваги весь людський рід, може відбуватися безкінечний процес наближення до реалізації цього ідеалу, про що Кант говорить, зокрема, в есе "Ідея до загальної історії з космополітичним наміром" (1784): коли людський рід у далекому майбутньому дійде до "стану, в якому всі зародки, закладені в ньому природою, зможуть повністю розвинутиися і його призначення тут, на землі, може бути виконане" (Kant, 1923, S. 23, 30).

Кантова оригінальна формальна концепція просвітництва як зміни способу мислення. Про спосіб мислення Кант говорить у двох значеннях: 1) дослідницько-методологічному і 2) нормативному, або практичному (Thielke, 2010, S. 376). Суть дослідницько-методологічного підходу він розкриває у передмові до другого видання "Критики чистого розуму" (1787), коли описує революцію у способі мислення, здійснену в математиці та природознавстві, і вкрай бажану для метафізики. Ця революція полягає у зміні вихідного припущення: не наше пізнання повинно орієнтуватися на об'єкти, а навпаки, об'єкти повинні орієнтуватися відповідно до нашого знання (Kant, 1911, S. 11–12). На думку Канта, це нове припущення більше узгоджується з необхідною можливістю апіорного пізнання, ніж попереднє.

Про нормативне значення способу мислення Кант говорить у кількох своїх пізніх працях. Наприклад, у § 40 "Критики сили судження" він визначає три способи мислення як максими здорового глузду (*des gemeinen Menschenverstandes*): неупереджений, розширений і послідовний (Kant, 1913, S. 295). Однак найкраще нормативний аспект розкрито в його "Антропології з прагматичного погляду", передусім у розділі під назвою "Про характер як спосіб мислення" (Kant, 1917, S. 291–334). Кант стверджує, що мати характер – доволі рідкісне явище. Адже характер "означає ту якість волі, згідно з якою суб'єкт зв'язує себе певними практичними принципами, які він незмінно приписав собі власним розумом". Кант визнає, що ці принципи іноді можуть бути хибними і помилковими, однак сама здатність діяти згідно з фіксованими принципами гідна похвали й захоплення. Якщо темперамент він пов'язує з тим, що природа робить з людини, то характер – з тим, що вона сама активно втворює із себе (Kant, 1917, S. 292). Завдяки цій здатності вдосконалювати себе відповідно до власних цілей, людина як "тварина, наділена здатністю до розуму (*animal rationabile*), [...] може зробити із себе розумну тварину (*animal rationale*)" (Kant, 1917, S. 321).

Нормативний, або практичний, аспект способу мислення важливий для Канта з позиції космополітичної концепції філософії, яка, на противагу шкільній, звертається не стільки до освіченої, скільки до широкої публіки. По суті, вона є наукою про кінцеві цілі людського розуму і про вищу максимум його правильного вжитку (Kant, 1923, S. 25). Оскільки спосіб мислення у практичному сенсі виражає позитивне суб'єктивне ставлення, яке може керувати діями і думками людини, то, на думку Канта, кожному варто виробити в собі таку ментальну установку,

що уможливить "доцільне використання [пізнавальної спроможності]" (Kant, 1913, S. 295).

Тепер уже класичне означення просвітництва Кант формулює як вихід зі стану самоспричиненого неповноліття (*selbst verschuldeten Unmündigkeit*) (Kant, 1923, S. 35). *Ausgang* може означати тут водночас і процес виходу, і його результат – стан повноліття. Однак що передбачає це повноліття? Що Кант має на увазі, коли говорить про людину як повнолітню особу? Якщо гасло просвітництва Кант формулює через латинський вислів "Sapere aude!", то, вочевидь повноліття він пов'язує з мужністю і рішучістю послугувати власним розсудом, не апелюючи до авторитетів-опікунів. Максими самостійного мислення Кант справді надає принципово важливого значення у різних своїх роботах. Зокрема, у "Критиці сили судження" він згадує її як максимум вільного від упереджень способу мислення (Kant, 1913, S. 294); в "Антропології з прагматичного погляду" – як максимум вільного від примусу способу мислення (Kant, 1917, S. 228); у "Логіці" – як максимум просвітленого способу мислення (Kant, 1923, S. 57).

В есе "Що значить орієнтуватися у мисленні?" Кант вказує на те, що просвітництво є радше "негативним принципом вжитку нашої пізнавальної здатності" (Kant, 1923, S. 146). Але чи обмежується революція у способі мислення тим, щоб зробити цю максимум самостійного мислення найвищою максимою свого способу мислення? Чи достатньо її для того, щоб вийти зі стану неповноліття і перейти у стан повноліття? Якщо ж інтерпретувати цю кантову ідею у термінах юридичної метафори повноліття, можна поставити таке запитання: чи є набуття юридичного статусу цивільної дієздатності, що не передбачає потреби в опікунах, достатньою умовою для того, щоб набутися статусу громадянина у повному сенсі? Іншими словами, чи гарантує цей юридичний статус інтелектуальну і моральну зрілість, яка необхідна для активної громадської участі в суспільному житті?

Сучасні кантознавці дають різні відповіді на ці запитання. Деякі, як, наприклад К. Піше (Piche, 2015), вважають, що ядром концепції просвітництва Канта є саме максима самостійного мислення. Він аргументує на користь інтерпретації концепції просвітництва в Канта як диференційованої, на противагу егалітарній інтерпретації К. Делігіоргі. Зокрема, Піше стверджує, що Кант розрізняв 1) просвітництво для вчених, покликане критично оцінювати знання й культуру загалом, і 2) просвітництво для знедолених, яке бореться із забобами (Piche, 2015, p. 206). Тому, на думку Піше, егалітарна інтерпретація Делігіоргі, яка спирається на принципи інклюзивності і рівного доступу до публічної сфери, підважується позицією Канта, висловленою передусім у "Супереччі факультетів" (1798). Насправді доступ до публічного обговорення зарезервований тільки для невеликого кола освічених людей, або людей культури (Piche, 2015, p. 205). Натомість Делігіоргі обґрунтовує тезу, що Кант інтерпретує просвітництво в термінах публічної дискусії, відмовляється від уявлення про те, що воно має здійснюватися згори, і, принаймні в принципі, відкриває його для досі виключеної "загальної маси людей" (Deligiorgi, 2005, p. 56).

Як видається, і Піше, і Делігіоргі тлумачать кантову вимогу "публічно вживати власний розум у всіх царинах" (Kant, 1923, S. 36) у зв'язку з участю у публічній дискусії, що цілком відповідає просвітницьким суспільним практикам. Однак таким практикам має передувати зміна способу мислення, щоб вони насправді були просвітницькими. Говорячи про формальну концепцію просвітництва як

способу мислення, варто звернути увагу на те, що розрізнення між приватним і публічним вжитком розуму в Канта ґрунтується на відсилці до римського права. Його пропозиція розрізнити два типи вжитку розуму отримує цікаву інтерпретацію, якщо розтлумачити метафору приватного і публічного права в межах природного права, а також метафору природного і громадянського станів. Зокрема, у "Метафізиці звичаїв" Кант розглядає приватне право як сукупність законів, що не потребують зовнішнього оприлюднення, тоді як публічне, навпаки, вимагає доведення до загального відома. Приватним правом є право у природному стані, коли суспільство може існувати, проте не як громадянське. Для переходу ж у громадянський стан суспільству потрібне публічне право (Kant, 1914, S. 242).

З цієї перспективи кантову вимогу публічного вжитку розуму можна витлумачити не тільки як вимогу слідувати "максимі комунікації" (Deligiorgi, 2005, p. 81) або "максимі ставити себе (у спілкуванні з людьми) на місце іншого" (Kant, 1917, S. 228), а й максимі розширеного способу мислення, що передбачає настанову мислити з позиції кожного іншого (Kant, 1913, S. 294; 1923, S. 57). Згідно з Кантом, просвітлена людина має подолати властивий людській природі логічний егоїзм настановою логічного плюралізму: навчитися шукати пробний камінь для перевірки правильності власних суджень у розумі інших людей і тим самим уникати помилок чи усувати їх. Натомість "логічний егоїст вважає зайвим перевіряти свої судження розсудом інших так, ніби він взагалі не потребує цієї перевірки", і думає, що він цілком може обійтися без цього засобу перевірки на істинність своїх суджень (Kant, 1917, S. 128–129).

Хоч Кант і стверджує, що вихід зі стану самозавиненого неповноліття є "найважливішою революцією усередині людини", коли вона наважується відмовитися від того, щоб "інші думали за неї, а вона лише наслідувала або йшла на повіді", і "починає йти власними ногами по землі досвіду, хоча ще й непевною ходою" (Kant, 1917, S. 229), на мій погляд, зміна способу мислення насправді передбачає дещо більше. Адже навіть найбільш просвітлена людина має "сліпі плями", які заважають їй критично ставитися до певних думок (Willaschek 2023, p. 127). Одні забобони й упередження цілком можуть бути замінені іншими. Крім того, навіть раціонально аргументована позиція може виявитися хибною. Як справедливо зауважує Вілашек, самостійне мислення у кантовій інтерпретації повинно характеризуватися не лише негативно – як незалежність від патерналізму з боку опікунів, але й позитивно – як таке, що керується правилами і базується на зрозумілих підставах (Willaschek, 2023, p. 131). Саме тому вдосконалення самостійного мислення пов'язане в Канта передусім з публічністю у сенсі вироблення такої позиції, яку він називає логічним плюралізмом. Ідеться про спосіб мислення, згідно з яким потрібно "не вважати і поводитися так, ніби ти маєш справу з цілим світом у собі, а лише як громадянин світу (Weltbürger)" (Kant, 1917, S. 130).

Важливо також звернути увагу на те, що з метою ілюстрації основних положень своєї формальної концепції просвітництва Кант широко залучає правові метафори, як-то: повноліття у сенсі дієздатності, опікуни, приватність і публічність у сфері права, а також суд присяжних і суд розуму, природний і громадянський стани тощо. С. Мьоллер детально обґрунтовує, що всі ці метафори мають неабияке когнітивне значення і, крім того, демонструють ту філософську традицію, на яку спирається Кант у своєму обґрунтуванні просвітництва, а саме:

традицію природного права в його власній інтерпретації. Мьоллер стверджує, що у правових метафорах Кант надає в наше розпорядження сітку для структурного розуміння чогось іншого, ніж його буквально значення, і що з метафоричних розширень первісного значення слова часто народжуються нові технічні терміни. Крім того, вона зазначає, що Кант, використовуючи правові метафори, рідко розтлумачує їх, оскільки передбачає, що в його читачів уже є власні фонові знання з теорії і процедури права (Møller, 2020, p. 5–8).

Суттєво переосмислюючи філософську традицію природного права, Кант зрештою пов'язує просвітництво з чеснотами й обов'язками перед собою. М. Мерріт доводить, що він ототожнює просвітництво з досконалістю розсуду як природного дару людини (Merritt, 2009, p. 988). (Як Кант називає його у "Пролегоменах до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука" (1783), "великого дару з неба" (Kant, 1911, S. 259)). Це означає, що зміна способу мислення передбачає слідування не тільки максимам самостійного і розширеного, але і максимі послідовного способу мислення, яка згадується у його третій Критиці. Як зауважує Кант, цієї максими досягти найважче, оскільки вона передбачає неодноразове дотримання першої і другої максим, так що це перетворюється на вправність (Kant, 1913, S. 296). Просвітництво в цьому ракурсі стає культивованою "схильністю і покликанням вільного мислення" (Kant, 1923, S. 41), чеснотою, метою, яка водночас є обов'язком перед собою і яку людина зобов'язана прийняти як частину того, що означає поважати власну гідність і людськість у своїй особі.

Така інтерпретація кантової експлікації просвітництва слідує із його розуміння чесноти, представленої здебільшого в "Метафізиці звичаїв": як вправності у вільних правомірних діях, спрямованих на свідоме подолання усіх чуттєво протилежних імпульсів (Kant, 1914, S. 397); як моральної сили волі людини, яка не є святою істотою (Kant, 1914, S. 405); як сили людських максим у дотриманні обов'язку (Kant, 1914, S. 394); зрештою, як ідеалу, який ніколи не знаходить остаточного втілення (Kant, 1914, S. 409).

Просвітництво, зрозуміле в сенсі культивованої чесноти, потребує постійної і свідомої боротьби з природними нахилами (*Natureneigungen*), властивими чуттєвій (феноменальній) природі людини: лінощами і страхом користуватися власним розсудом (Kant, 1923, S. 35), схильністю до різноманітних упереджень (Kant, 1923, S. 76), логічним егоїзмом (Kant, 1917, S. 128; 1923, S. 80), схильністю обмежуватися інструментальним вжитком розуму як теоретичної здатності в чуттєвому світі (Kant, 1914, S. 418) тощо. Людина як істота, наділена розумом, потребує неабияких вольових зусиль, щоб розвивати цей свій природний дар і таким чином уможлилювати як індивідуальний, так і суспільний прогрес.

Мерріт акцентує на тому, що термін "Neigung" у вживанні Канта постійно стосується саме чуттєвих схильностей, що контрастує з його використанням більш широкого і нейтрального терміна "Hang" (Merritt, 2009, p. 988–989), який можна розтлумачити як загальну диспозицію, як внутрішню готовність до певного способу дії. Наприклад, про просвітництво Кант говорить, використовуючи термін Hang, а не Neigung, – як про здатність активно, на відміну від пасивно, вживати свій розум. Але якщо повернутися до його гасла просвітництва "Май мужність послуговатися власним розсудом!", то акцент на мужності, напевно, свідчить на користь того, що, окрім "схильності і покликання до вільного мислення" (Hang) (Kant,

1923, S. 41), у нас є й не менш серйозна схильність (Neigung) зазнавати впливу з боку опікунів, залишаючись через лінощі і боягузтво неповнолітніми все своє життя (Kant, 1923, S. 35). Кант у "Логіці" називає таких людей, які через лінощі йдуть слідами інших людей, "лише копіями інших" (Kant, 1923, S. 76). Крім того, головними джерелами упереджень він вважає наслідування, звичку і чуттєву схильність (Kant, 1923, S. 76). А серед найпоширеніших упереджень він згадує упередження авторитету (особи, юрби, епохи), а також протилежне їм упередження самолюбства, або логічного егоїзму (Kant, 1923, S. 77–80).

Отже, просвітництво в інтерпретації Канта постає як безперервний процес, що вимагає постійних вольових зусиль, адже воно передбачає не тільки революцію як свій негативний принцип, але і подальше вдосконалення як позитивний принцип у сфері розуму, зрозумілому в широкому сенсі. Оскільки люди схильні бути пасивними у використанні власних когнітивних здібностей, їм необхідно спеціально культивувати протилежну схильність. Адже "розум справді є активним принципом" (Kant, 1923, S. 76). Для Канта, культивування чесноти вимагає свідомого прийняття максим, або суб'єктивних правил. Мерріт звертає увагу на те, що для філософії Канта загалом характерно використання потрійного поділу, де перше є "умовою", друге – "обумовленим", а третє – те, що виникає з поєднання обумовленого і його умови. Якщо досягнення максими послідовного способу мислення передбачає вправність у дотриманні максим самостійного й неупередженого способів мислення, то, робить висновок Мерріт, "усі три максими разом фактично є максимами просвітництва" (Merritt, 2009, p. 989).

Насамкінець можна зауважити, що розглянута зміна способу мислення для Канта є важливою передумовою іншої революції, про яку він говорить здебільшого у своїх пізніх працях, передусім у "Релігії в границях самого лише розуму" (1793) і "Метафізиці звичаїв", – революції в умонастрої, або моральному ставленні (*Gesinnung*). Р. Гресіс стверджує, що спосіб мислення і умонастрій – це два аспекти характеру в етичному корпусі Канта. У його інтерпретації того, як Кант пов'язує ці два аспекти, все має такий вигляд: якщо в людини є злий умонастрій, то або в неї немає способу мислення, або він у неї злий; якщо ж у людини є хороший умонастрій, то або в неї немає способу мислення, але вона на шляху до розвитку хорошого, або в неї є хороший спосіб мислення (Gressis, 2013, p. 403). З цієї перспективи кантову формальну концепцію просвітництва можна розглянути також як частину його більш загальної концепції формування характеру, що передбачає не лише автономність мислення, але і здатність до морального самозобов'язання.

Дискусія і висновки

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що просвітництво в інтерпретації Канта являє собою не тільки здатність самостійно мислити, але й передбачає тривалий і потенційно безкінечний процес удосконалення способу мислення. Кант розробляє формальну концепцію просвітництва як такого способу мислення, що демонструє необхідну для цивілізованої і моральної розумної істоти внутрішню настанову враховувати перспективу інших людей, з одного боку, і рефлексувати щодо власних поглядів, підстав своїх переконань тощо, з іншого. Для обґрунтування цієї концепції він звертається передусім до традиції природного права, яку суттєво переосмислює доволі оригінальним чином, залучаючи також традицію етики чеснот. Формальна інтерпретація просвітництва в Канта демонструє те, як людина може правильно

використовувати свій розум після того, як наважиться на відмову від інтелектуального патерналізму, а також як вона може постійно вдосконалювати свій тепер уже самостійний спосіб мислення, свідомо керуючись правильними максимами

Список використаних джерел

- Клеме, Г. (2024). Кант про самозбереження розуму. *Філософська думка*, 2, 30–37. <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.030>
- Цицерон, М. Т. (1998). *Про державу. Про закони. Про природу богів* (В. Литвинов, Пер.). Основи.
- Brandt, R. (2007). *Die Bestimmung des Menschen bei Kant*. Felix Meiner Verlag.
- Deligiorgi, K. (2005). *Kant and the Culture of Enlightenment*. State University of New York Press.
- Gregory, M. L. (2021). Kant's Naturrecht Feyerabend, Achenwall and the Role of the State. *Kant Yearbook*, 13(1), 49–71.
- Gressis, R. A. (2013). The Relationship Between the Gesinnung and the Denkungsart. In: S. Bacin, A. Ferrarin, C. La Rocca & M. Ruffing (Eds.), *Kant und die Philosophie in weltbürgerlicher Absicht: Akten des XI. Kant-Kongresses 2010* (S. 403–412). G. Reimer; W. de Gruyter.
- Haakonssen, K. (1996). *Natural law and moral philosophy: From Grotius to the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press.
- Kant, I. (1911). *Gesammelte Schriften: Bd. 3. Kritik der reinen Vernunft* (2. Aufl. 1787). G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes03imma/page/n7/mode/2up?view=theater>
- Kant, I. (1911). *Gesammelte Schriften: Bd. 4. Kritik der reinen Vernunft* (1. Aufl. 1781), *Prolegomena. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes04kant/page/n5/mode/2up?view=theater>
- Kant, I. (1913). *Gesammelte Schriften: Bd. 5. Kritik der praktischen Vernunft. Kritik der Urteilskraft*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes05imma/page/n5/mode/2up?view=theater>
- Kant, I. (1914). *Gesammelte Schriften: Bd. 6. Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft. Die Metaphysik der Sitten*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes06imma/page/n5/mode/2up?view=theater>
- Kant, I. (1917). *Gesammelte Schriften: Bd. 7. Der Streit der Fakultäten. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes07kant/page/ii/mode/2up?view=theater>
- Kant, I. (1923). *Gesammelte Schriften: Bd. 8. Abhandlungen nach 1781*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://www.amazon.de/Immanuel-Kant-Gesammelte-Akademieausgabe-Abhandlungen/dp/3110014971>
- Kant, I. (1923). *Gesammelte Schriften: Bd. 9. Logik. Physische Geographie. Pädagogik*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes09imma/page/n5/mode/2up?view=theater>
- Krieger, L. (1965). Kant and the crisis of natural law. *Journal of the History of Ideas*, 26(2), 191–210.
- Merritt, M. (2009). Reflection, enlightenment, and the significance of spontaneity in Kant. *British Journal for the History of Philosophy*, 17(5), 981–1010.
- Möller, S. (2020). *Kant's tribunal of reason: Legal metaphor and normativity in the Critique of Pure Reason*. Cambridge University Press.
- Piche, C. (2015). Kantian enlightenment as a critique of culture. *Contextos Kantianos. International Journal of Philosophy*, 2, 197–216.
- Thielke, P. (2010). Denkart, Denkungsart. In G. Mohr, J. Stolzenberg, & M. Willaschek (Hrsg.), *Kant-Lexikon* (S. 375–377). G. Reimer; W. de Gruyter.
- Vacura, M. (2022). Three concepts of natural law. *Philosophy and Society*, 33(3), 601–620.
- Willaschek, M. (2023). Kant und das projekt der aufklärung heute. *Contextos Kantianos. International Journal of Philosophy*, 17, 125–133.

References

- Brandt, R. (2007). *Die Bestimmung des Menschen bei Kant*. Felix Meiner Verlag.
- Cicero, M. T. (1998). On the State. On Laws. *On the Nature of the Gods* (V. Litvinov, Trans.). Osnovy [in Ukrainian].
- Deligiorgi, K. (2005). *Kant and the Culture of Enlightenment*. State University of New York Press.
- Gregory, M. L. (2021). Kant's Naturrecht Feyerabend, Achenwall and the Role of the State. *Kant Yearbook*, 13(1), 49–71.
- Gressis, R. A. (2013). The Relationship Between the Gesinnung and the Denkungsart. In: S. Bacin, A. Ferrarin, C. La Rocca & M. Ruffing (Eds.), *Kant und die Philosophie in weltbürgerlicher Absicht: Akten des XI. Kant-Kongresses 2010* (S. 403–412). G. Reimer; W. de Gruyter.
- Haakonssen, K. (1996). *Natural law and moral philosophy: From Grotius to the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press.
- Kant, I. (1911). *Gesammelte Schriften: Bd. 3. Kritik der reinen Vernunft* (2. Aufl. 1787). G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes03imma/page/n7/mode/2up?view=theater>
- Kant, I. (1911). *Gesammelte Schriften: Bd. 4. Kritik der reinen Vernunft* (1. Aufl. 1781), *Prolegomena. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. G. Reimer;

W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes04kant/page/n5/mode/2up?view=theater>

Kant, I. (1913). *Gesammelte Schriften: Bd. 5. Kritik der praktischen Vernunft. Kritik der Urteilskraft*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes05imma/page/n5/mode/2up?view=theater>

Kant, I. (1914). *Gesammelte Schriften: Bd. 6. Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft. Die Metaphysik der Sitten*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes06imma/page/n5/mode/2up?view=theater>

Kant, I. (1917). *Gesammelte Schriften: Bd. 7. Der Streit der Fakultäten. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes07kant/page/ii/mode/2up?view=theater>

Kant, I. (1923). *Gesammelte Schriften: Bd. 8. Abhandlungen nach 1781*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://www.amazon.de/Immanuel-Kant-Gesammelte-Akademieausgabe-Abhandlungen/dp/3110014971>

Kant, I. (1923). *Gesammelte Schriften: Bd. 9. Logik. Physische Geographie. Pädagogik*. G. Reimer; W. de Gruyter. <https://archive.org/details/kantsgesammeltes09imma/page/n5/mode/2up?view=theater>

Kleme, G. (2024). Kant on the self-preservation of reason. *Philosophical Thought*, 2, 30–37 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.030>

Krieger, L. (1965). Kant and the crisis of natural law. *Journal of the History of Ideas*, 26(2), 191–210.

Merriitt, M. (2009). Reflection, enlightenment, and the significance of spontaneity in Kant. *British Journal for the History of Philosophy*, 17(5), 981–1010.

Møller, S. (2020). *Kant's tribunal of reason: Legal metaphor and normativity in the Critique of Pure Reason*. Cambridge University Press.

Piche, C. (2015). Kantian enlightenment as a critique of culture. *Contextos Kantianos. International Journal of Philosophy*, 2, 197–216.

Thielke, P. (2010). Denkart, Denkungsart. In G. Mohr, J. Stolzenberg, & M. Willaschek (Hrsg.), *Kant-Lexikon* (S. 375–377). G. Reimer; W. de Gruyter.

Vacura, M. (2022). Three concepts of natural law. *Philosophy and Society*, 33(3), 601–620.

Willaschek, M. (2023). Kant und das projekt der aufklärung heute. *Contextos Kantianos. International Journal of Philosophy*, 17, 125–133.

Отримано редакцією журналу / Received: 25.04.25
Прорецензовано / Revised: 12.05.25
Схвалено до друку / Accepted: 26.05.25

Oksana PANAFIDINA, PhD (Philos.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-1010-903X
e-mail: oxanapanafidina@gmail.com
Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine

ENLIGHTENMENT AS A CHANGE IN THE WAY OF THINKING: NATURAL LAW JUSTIFICATION IN THE PHILOSOPHY OF I. KANT

Background. Kant's endeavour to comprehend the philosophical foundations and practical implications of the Enlightenment resulted in his formal concept of enlightenment as a change in the way of thinking. In developing this concept, Kant drew chiefly on his own interpretation of the philosophical tradition of natural law, while also drawing on the tradition of virtue ethics. The reconstruction of this concept enables the formation of how people tend to think and how to improve the way they think.

Methods. The study of Kant's philosophy demands the application of analytical and synthetic methods, encompassing his numerous distinctions while ensuring a comprehensive perspective. The employment of conceptual analysis has enabled the elucidation of the term "way of thinking", thereby unveiling its internal structure and logical connections. As Kant does not present a coherent concept of changing the way of thinking in a special study, the methods of rational reconstruction and modelling were used.

Results. The article under scrutiny herein examines the Stoic sources of Kant's justification of the concept of enlightenment, namely natural law and the universal destiny of human beings. It is emphasised that Kant substantiated his own version of natural law, relying on and rethinking the traditions of the law of reason and the law of self-preservation within the framework of critical philosophy. The concept of natural law, as elucidated by Kant, is primarily characterised as an internal demand of reason. The article employs a rational reconstruction of Kant's original formal concept of enlightenment, modelling the stages of changing the way of thinking. This is achieved by taking into account both normative demands and internal obstacles. The employment of legal metaphors by Kant is elucidated, with the aim of demonstrating the correct utilisation of reason.

Conclusions. The Kantian concept analysed not only implies courage and the ability to think for oneself, but also a potentially endless process of improving one's way of thinking. This concept explains the correct use of reason when a person dares to abandon intellectual paternalism and begins to be consciously guided by the right maxims.

Keywords: Kant, enlightenment, natural law, way of thinking, maxim, virtue, practical philosophy.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.